

**KADINLARIN İTİRAF VASITASI OLARAK MEKTUP HİKÂYELER
-Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*****Letter Stories as Means of Confession of Women –From the Reform to the
Republic-****Betül COŞKUN******ÖZ**

Mektup hikâye, Tanzimat'tan sonra edebiyatımızda özellikle kadın yazarların itibar ettikleri bir türdür. Hikâye içinde kullanılan mektup anlatıcı ile yazarı ayırttığından kadının iç dünyasını daha samimi bir şekilde ortaya koymasına imkân sağlar. Cumhuriyet'e kadarki Osmanlı kadınının modernleşme sürecinde mecmualarda yayımlanan mektup hikâyelerin önemli bir yeri vardır. Çoğu kadın adıyla yayımlanan bu hikâyeler modernleşen Osmanlı kadınının aile, eğitim durumuna, sosyal ve kültürel hayatına ışık tutar. Mektup hikâyelerin çoğunda mesele kadın etrafında döner ve Modernite ile gelenek arasında, değişen kadının problemleri ana mesele olarak karşımıza çıkar. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadarki süreçte Osmanlı'nın yaşadığı büyük siyasi hadiseler ise mektup hikâyelerin ilgi sahasına girmez. Hikâyelerde özel alandan kamusal alana çıkmaya başlayan kadına ideal mekân olarak ev için gösterilir. Kadının eğitimi ve aile içindeki görevleri bu hikâyelerin başlıca konusudur. Kadın, çocuk yetiştirmek ve evini idare edebilmek için eğitilmelidir. Osmanlı'da "yeni ve modern" bir toplum inşa etme sürecinde kadınlar kendilerine telkin edilen "mürebbi" rolünü benimserler.

Anahtar Sözcükler: Mektup hikâye, kadın modernleşmesi, Servet-i Fünun edebiyatı, milli edebiyat

ABSTRACT

Letter story has been a type in our literature since the Reforms on which especially women authors rely. It paves the way for women to reflect their inner world in a more sincere way owing to the fact that it separates letter narrator used within the story and the author. During the modernization period of the Ottoman women until the period of the establishment of the Republic, letter stories published in the journals have a significant place. These stories, most of which were published with women names, sets light on the family condition, educational state, social and cultural life of the modernizing Ottoman women. In most of the letter stories, matters are centered on women and the problems of women, who change between Modernity and tradition, appear as the main issue. During the period from the Reforms to the Republic, great significant political events that the Ottomans undergone through do not fall within the area of interest of the letter stories. In the stories, ideal place is shown for the women who begin to go to public places from the private ones. Education of women and their duties at home are the main topics of these stories. Women must obtain education in order to bring up children and take care of the family. Women in the period of building "new and modern" society in the Ottoman, adopt the role of "governess", which is suggested for them.

Keywords: Letter story, modernization of

* Bu çalışma, Fatih Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Fonu tarafından P51131001 proje numarası ile desteklenmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Fatih Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, bcoskun@fatih.edu.tr

women, Servet-i Fünun (wealth of sciences)
literature, national literature

Giriş

Tanzimat'la birlikte kadınlar edebî sahada hem “okur” hem de “yazar” olarak varlıklarını göstermeye başlarlar. Cumhuriyet dönemine kadar kadın edebiyatçıların ait oldukları zümre büyük bir değişiklik göstermezken işledikleri meseleler çeşitlenir. Klasik edebiyatın mazmunları; erkek ya da kadın şairin “erkek söyleyişyle” konuşmasını gerektirmiştir. Edebiyatta kadının “kendini” anlatması meselesi ise yenidir. Cumhuriyet'e kadarki süreç kadın yazarların kendilerini anlatmak için değişik türler denedikleri bir deneme dönemidir. Edebî türler içerisinde tiyatro en az; mektup ise en fazla ilgilendikleri türler arasındadır. Kadın yazarlar mektuba, edebî bir tür ve edebî bir teknik¹ olarak itibar göstermişlerdir. Bu, “yanımızda olmayanlarla mektup aracılığıyla, kendimizle de günlükler aracılığıyla konuştuğumuz” (Leader, 1998: 144) gerçeği ile ilgili olmalıdır.

Mektup hikâye; hikâye içinde mektubun serpiştirilerek ya da tamamıyla kullanılmasıyla oluşan melez bir türdür. Cumhuriyet'e kadar kadın mecmularında çok sayıda mektup hikâyenin yer alışı ve bunların birçoğunun “kadın / hanım/ abla mektupları” adıyla yayımlanması konunun üzerinde düşünmeyi zorunlu kılar. Hikâye içinde mektup, kadın yazarın kendisiyle yüzleşmesine ve “kendi cinsi” ile ilgili meseleleri, hak arayışını itirafına imkân tanır. Bu yüzden mektup hikâyelerde kadının toplumsal düzene olan itiraz sesleri öteki türlere nazaran daha yüksektir. Mektup hikâyeler; feminist edebiyat eleştirisinin edebiyata sağladığı en önemli okuma biçimlerinden biri olan “çift seslilik”e²; yani biri ataerkil düzene itaat eden üst metin, diğeri isyan eden ikinci metinden oluşan ikili anlam katmanını beraberinde getirir. Bu hikâyelerde yazar mektup anlatıcısından ayrılarak cinsiyetler arasında hiyerarşik bir yapıya neden olan toplumsal düzen, örf ve âdetlere daha rahat itiraz edebilmektedir. Bu itiraz, hikâye içindeki mektuplar kanalıyla yapılmakta; böylelikle yazar - anlatıcı kendisini konudan tarafsız gösterme imkânına sahip olmaktadır.

¹ Çalışmanın gerektirdiği hacim sebebiyle mektup hikâye türünün tekniği ayrı bir çalışma olarak ele alınmıştır; çalışma yayın aşamasındadır.

² Bu gelenekte kadın yazarların ataerkil toplumda yazabilmek için birtakım stratejiler geliştirdiklerini saptayabiliriz diyor Gilbert ve Gubar. Bir kere yapıtın aşikâr olan ve yüzeyde görülen anlamının altında, toplumda pek iyi karşılanmayacak kadınca yönünü meydana getiren derin bir anlam gizlenmiştir. Romancılar ataerkil düzene duydukları isyanı açıkça değil de kaçık bir kadın karakter aracılığıyla dile getirirler. Bir yanda yapıtın kadın kahramanı melek prototipini temsil ederken deli kadın ‘canavar’ prototipine uyar ve aslında bu ikisi yazarın bölünmüş kişiliğini, iki ben’ini dramatize ederler. Çünkü yazar kadın, gerçekte ne olduğu ile ne olması istendiği arasındaki bölünmüşlüğü yaşamaktadır ve yapıtın karakterleri bu yaşantıyı sergilerler (Moran, 2002: 258).

Tanzimat'tan cumhuriyete kadarki sürede kadının “yazar” olarak görüldüğü en önemli alanlardan biri kadın mecmualarıdır.³“Kadınların entelektüel anlamda yazarlık mesleğine soyunmaları, gazete ve dergilerde yazmaya başlamaları” ile gerçekleşir (Tarih ve Toplum, nr. 185, Mayıs 1999). Kadınları yazmaya teşvik eden bu mecmualar; yazmaya hevesli ancak ısrarcı olmayan kadınlardan yetenekli ve toplumsal hayatta söz sahibi kadınlara kadar büyük bir kesime sayfalarını açar. Mecmualara gönderilen mektup hikâyeler; kadın mecmualarında kadına kurgusal bir dünya içerisinde itiraf alanı oluşturur. Bu açıdan kadın yazarların aynı mecmualarda yazdıkları makalelerde hissettikleri toplumsal baskı; mektup hikâyelerin kurgusal yapısında azalır. Bu hikâyelerin çoğu, kadın adıyla yayımlanmış olup takma adlar ve erkek adları da tercih edilmiştir. İsimsiz ve imzasız mektup hikâyelerin sayısı da fazladır. Öte yandan ister kadın ister erkek adıyla yayımlanmış olsun mektup hikâyelerin çoğunda mesele kadın etrafında döner. Modernite ile gelenek arasında, değişen kadının problemleri ana mesele olarak karşımıza çıkar. Öte yandan, ilginçtir ki, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadarki süreçte Osmanlı'nın yaşadığı büyük siyasi hadiseler mektup hikâyelerin ilgi sahasına girmez.

1. Aile ve Evlilik Müessesesi

Cumhuriyet'e kadar olan modernleşme tarihimizde, kadın meselesi aile meselesinden bağımsız addedilmez. Aile içinde terbiye edici rolü ile önemsenen kadının eş seçimi ve aile içindeki görevleri edebiyatın temel meselelerinden biri olur. Bu dönemde yazılan mektup hikâyelerde kadının en önemli meselesi olarak “teehhül ve izdivaç” gösterilir (Hanımlar Âlemi, nr. 5, 24 Nisan 1330). Kadının eğitimi, siyasi ve sosyal hakları bu meselenin yanında ona eklemenebilecek tâli meseleler olarak kalır. Bu yüzden hikâyelerde kadın kahramanlar arasındaki konuşmalar “ideal kadın, ideal eş ve ideal anne” üçlemesi üzerinde dönüp durur. Hikâyelere kronolojik olarak baktığımızda geleneksel aileden çekirdek aileye doğru bir küçülmenin paralelinde kadına en önemli alan olarak “ev içi”nin gösterildiği dikkati çeker. Meşrutiyet döneminde kadının ev içi rollerine milliyetçi kimliği de eklenir. Yazarlar, yeni ailenin inşası için bir araç olarak gördükleri mektup hikâyelerde birkaç yönetime başvururlar. Bunlardan ilki, hikâyede iki karşıt görüşe sahip iki kahramanın bulunmasıdır. İkincisi; kahramanlardan birinin yaşadığı değişim dolayısıyla aile ve evlilik konusunda iki farklı fikrinin sunulmasıdır. Daha az kullanılan üçüncü bir yöntem ise; aile hayatı için kötü bir model olarak sunulan kahramanın özeleştirisidir.

Mektup hikâyelerde, aile meselesinin evlilik öncesi ve sonrası olmak üzere iki aşamada sorgulandığı görülür. Evlilik öncesine dair en önemli mesele, evliliğin görücü usulü ile mi yoksa flörtle mi gerçekleşeceği sorundur. Evlilik sonrasına dair temel konular ise eşler arasındaki denklik problemi ve boşanmadır. Tanzimat'tan itibaren Türk edebiyatının üzerinde en çok konuştuğu meselelerden biri olan görücü usulü ile evlenme, yalnız bir evlilik meselesi olarak değil bir zihniyet değişimi olarak

³ 1928'e kadar yayımlanan Osmanlıca kadın mecmuaları bibliyografyası için bk. Zehra Toska - Serpil Çakır - T. Gençtürk, İstanbul Kütüphanelerindeki Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası, Metis Yayınları, İstanbul, 1993.

algılanmalıdır. Modern ve geleneksel yaklaşımların yansıması olarak okunması gereken flört ya da görücü usulü ile evlenme mektup hikâyelerde en çok işlenen meseledir. Tanzimat dönemi edebiyatının temel meselelerinden olan görücü usulü ile evliliğin tenkidinin yapıldığı ilk hikâye 1909 tarihli “Çırpınışlar”dır. “Hayal”i temsil eden Gülbin ile “hakikat”i simgeleyen Sahire arasındaki mektuplaşmaya dayanan hikâyenin başında Gülbin evliliğin aşkla; Sahire mantıkla kurulması gerektiğini düşünen iki karşıt ses olarak sunulur. Sahire kendisini isteyen elli beş yaşındaki zengin bir eş adayı ile fakir ama kendisine âşık teyzezadesi Süha arasında kalır. Önce, aşkı “budalalık” olarak görürken sonra Süha’ya yaklaşır. Süha’nın aşkını sınamak için seçimini yaşlı adamdan yana yapar. Süha’nın hissizliği karşısında büyük bir hayal kırıklığına uğrar. Hikâyenin sonunda aşkın değerini fark eden Sahire üzerinden eş seçiminde flört yani aşk yüceltilir. 1924 tarihli “Bir Mektup” hikâyesinde, “tahsilli, varlıklı”, “salon erkeği” ile aşk evliliği yapan Necla dört ay sonra ihanete uğradığı için boşanır. Hikâyenin başında, “Aşksız kadın kokusuz çiçeğe benzer” tezi Necla’nın durumu ile çürütülür. Hikâyenin sonunda yansıtıcı kahraman Seniha, “Aşksız kadın kokusuz çiçek değil bilakis solmamış hırpalanmamış kırılmamış bir çiçektir.” (Süs, nr. 39, 3 Mayıs 1340) der. Çünkü “bir zamanlar bir kadının yalnız bir elini görebilmek için secde eden erkekler bugün o kadınların mukaddes aşklarını dört ayda kırılan bir oyuncak şekline koymuşlar”dır. Hikâyede, aşk evliliği tenkit edilir. Anadolu’da yaşayan Reyhan ile İstanbul’da yaşayan Hadika arasında mektuplaşmalar şeklinde kurgulanan “Hanım Mektupları”nda Hadika ve Reyhan modern, etraflarındaki kadınlar ise geleneksel sesi simgeler. Hadika’nın konak hayatında; görücü usulü ile evliliği destekleyen kadınlar; Reyhan’ın Anadolu’daki muhitinde ise taşra kadınları vardır. Geleneksel sesin hâkimiyetine rağmen Hadika ve Reyhan verili düzene itiraz eder. Hadika’nın görücü usulü ile evliliği “esirciye çıkacak zavallı bir köşe kuklası olarak beklemek” (Kadınlar Âlemi, nr. 9, 17 Temmuz 1915) şeklinde görmesi geleneksel evlilik anlayışına “yeni” bir tepkidir.

“Hanım Mektupları” hikâyesinde beş ayrı kadının karşılıklı mektuplaşmalarına yer verilir. Mektuplaşanların sayısının fazlalığı; karmaşık ilişkileri ve evlilikle ilgili kadınların yaşadığı muhtemel meseleleri beraberinde getirir. Arkadaşlık bağı ile bağlı bu kahramanlardan Melahat, Lamia, Sabiha, Müjgân ve Samiha; her biri evliliğin bir başka sürecini aktaran anlatıcılardır. Romanın başından sonuna kadar devam eden tek olay; Melahat’in kendisine denk olmayan kocasıyla yaşadığı mutsuz evlilik sürecidir. Melahat’in kocası “mekteb-i âliden mezun, genç ve nezarete çalışan”, görünürde ideal bir eştir. Fakat Melahat saba peşrevini çalarken kocası türkü çalmaktadır. Melahat boşanma ile katlanma arasında kalmıştır. Evliliğini sürdürse “çıldırarak”, boşansa “herkes başka türlü mana verecek”tir (Hanımlar Âlemi, nr. 1, 27 Mart 1330). Neticede, kötü psikolojisi nedeniyle tedavi görür. “Her yerde şiir arayan”, fazlasıyla romantik Melahat’in ruhuna uygun bir eş bulamamış olması; Eylül romanında Suat ile Süreyya arasındaki ilişkiyi hatırlatmaktadır. Hikâyenin diğer kahramanları Müjgân, Sabiha, Lamia ise görücü usulü ile evlilik sürecinden geçmektedir. Sabiha’nın aradığı eş, “kadını baziçe-i hevasat değil fakat vadi-i hayatta şefik ve sadık bir refik”(Hanımlar Âlemi, nr. 24, 5 Eylül 1334) olmalıdır. Bu, Meşrutiyet dönemi kadın hareketinde erkeklere “arkadaş” kadın söyleminin bir yansıması olarak görülmelidir. Öte yandan hikâyenin başında görücü usulü ile evlilik sürecine giren Sabiha’nın tek “gaye-i hayali evlenmek, bir namuskâr aile

teşkil etmek”tir (Hanımlar Âlemi, nr. 12,12 Haziran 1330). Görücülerin kendisine anlattığı eş adayını kendisine uygun bulunca nişanlanır; fakat hikâyenin sonunda müstakbel zevcinin çapkınlığı bu ilişkinin de bitmesine neden olur. Hikâyede tek evlilik hikâyesinde kadının mutsuzluğu; nişanlanma süreçlerinin hayal kırıklığı ile sonuçlanması yazarın “zevc intihabı” konusunda genç kızların “müşkölpeşend” (Hanımlar Âlemi, nr. 5, 24 Nisan 1330) davranması konusundaki vurgusu ile açıklanabilir. Nitekim, yansıtıcı kahraman olarak Lamia, Darülfünun mezunu 28 yaşındaki eş adayını titizlikle araştırır. Fotoğrafını görür; ama “kalplerimiz, ruhlarımız tevafuk edecek mi?” şeklindeki tereddütlerine adayın Arapça, Farsça bilip Fransızca bilmeyişi de eklenince olumsuz karar verir. Hikâyenin devamında Lamia’nın doğru bir karar aldığı anlaşılır. Ayrıca hikâyede talip olan eş adaylarının maaşlarının verilmesi; yazarın, genç kızların eş seçiminde maddi denkliği de gözetmelerini tavsiyesi şeklinde düşünülebilir. Yazarın görücü usulü ile evliliği tenkit ederken herhangi bir alternatif çözüm sunmaması devrin sosyal yapısıyla ters düşme tehlikesini gözetmesi ile açıklanabilir.

Osmanlı’nın siyasi ve sosyal çözülme yaşadığı kritik devrede aile kutsallaştırılırken kadın bu kutsal yuvanın yapıcısı olarak yüceltilir. Mektup hikâyelerde evlilik sonrası aile kurumunu sarsacak tehlikeler sunularak çözümler üretilir. Yazarların ortak yaklaşımı; kadının aile içinde “iyi bir aile reisesi” olarak “idare-i beytiyye”yi (Bilgi Yurdu Işığı, nr. 2, 15 Mayıs 1333) sağlıklı bir şekilde yürütmesidir. Bunun için kadın kahramanlar üzerinden okuyucuya ev hayatı ile ilgili telkinler veren yazarlar, iyi bir aile teşkilinin eşler arasındaki denklikle mümkün olacağı vurgusunu yaparlar.

Mektup hikâyelerde evliliği reddeden “hür kadın” tiplmesi tenkit edilirken evliliğin bir esaret değil saadet olduğu vurgulanır. “Âlâm-ı nisvan”ı göstermek gayesini güden “Abla Mektupları” hikâyesinin kahramanı Sahire Cevad, “ne bir dikiş, ne bir nakış... ne de bir ev işi” bilen “bir genç kızdan ziyade erkek çocuk”tur (İnci, nr. 4, 1 Mayıs 1919). “Hür” yaşamak isterken dayızadesi Vecdi ile evlenir. “Kafes” olarak addettiği evliliğin bir “yuva” olduğunu görür. Hikâyede, ideal ev hayatı milliyetçi hassasiyetle şekillenmiştir. “Türk ve milliyetperver” bir koca, “hiçbir şeyden müşteki” olmayan bir kadın, dört odadan ibaret küçük bir evde yaşar. Bu, yerlerde minderlerin serili olduğu, Osmanlı bayraklarının asılı olduğu “mefkûrevî bir ev”dir. Milli Mücadele döneminde yayımlanan hikâyede, geniş aile yerine çekirdek aile yüceltilirken milliyetçi bir toplum tasavvur edilir. Farklı bir kurguya sahip “Abla Mektupları” adlı hikâyede kutsal ailenin en önemli ferdi olarak kadın gösterilir. “Bir evin neşe ve saadetinde kadın en büyük amildir” (İnci, nr. 8, 1 Eylül 1919) diyen hikâyedeki “abla” rolündeki Reşide, kız kardeşi Munise’ye “yeni teşkil ettiği aile”de kocasına neşeli davranmasını salık verir. Çünkü ona göre hayatın manası “kendimize, ailemize, çocuklarımıza, zevcimize ve bütün ıstırap çekenlere vakfetmek”tir (İnci, nr. 10, 1 Teşrinisani 1334).

“Kendi cürmünü bilâperva itiraf eden bir kadın” (Kadınlık, nr. 8-9, 17 Mayıs 1334) olarak tanımlanan Fehamet’in iç muhasebelerinden ibaret olan “Kadın Mektupları” adlı hikâyede, Fehamet, “parasızlıktan başka hiçbir kusuru olmayan”, “hukuk-ı zevciyete son derece riayetkâr” kocasına karşı, “uysal” ve sakin değildir. Oysa “bir zevceye en çok yakışan şey hilmdir” (Hanımlara Mahsus Gazete, nr. 98, 1312). Üç çocuğunu hizmetçilerin yardımı olmadan yetiştirmeye çalışırken yaşadığı gerginlik ve yorgunluğun

acıasını eşinden çıkarır. Hikâyenin sonunda Fehamet “zinhar beni taklit etmeyiniz” diyerek mesajını verir. Yazar; Fehamet’in bu “itirafat-ı hazini”, “cürmü”nü, ideal kadının “nasıl olmaması” gerektiğine karşı okuyucuyu uyarmak için ifşa edilir. Nitekim hikâye Fehamet’in şu sözleriyle biter: “Şimdi netice-i hükmü siz veriniz! Benim bütün bu deliliklerime rağmen ben zevcimın muhabbetinden mi emin olayım, kendi sadakatimden de mi şüphe edeyim?”

Hikâyelerde mutsuz evliliklerin en büyük nedeni olarak eşler arasında denkleğin olmayışı gösterilir. Kurgusuyla Eylül romanını hatırlatan “Kadın Mektupları”nda, “hayatımdan, muhitimden, hiçbir şeyimden memnun değilim” (Kadın, nr. 4, 28 Nisan 1327) diyen huzursuz kadın Fatma, görücü usulü ile evlilik mağduru bir kadındır. Ona göre görmeden evlenmek, “kalın duvarların zilâl-i kesîfi altında nasib-i bahtıyarı aramak”tır. Musikiden anlayan, piyanoda Şopen’i çalan hassas kadın Fatma’nın zevci ise, “en ince şiiirlere kakhaha ile mukabele eden bir maddi”dir. Evlerine misafir olarak gelen eşinin dostu Nejad ise aksine, “mariz bir şair, çılgın bir musikişinas”tır. Neticede Eylül romanında olduğu gibi yasak aşkı tetikleyen şey musiki olur. Fatma “mermer gibi soğuk” dediği kocasından soğurken “hassas” genç Nejad’a yakınlık hisseder. “Bir Mektup” hikâyesinde yasak aşk aile içinde vuku bulur. Ablasından Melike’ye gönderilen mektupta, ablası “sevgili kızım, sevgili Melike’m” gibi hitaplarla yakın zamanda gerçekleşen kocasının ölümü nedeniyle kız kardeşini teskin eder. Hikâyenin sonunda ise, “feci bir ihanete maruz kalmak budalalığına kadınlık vakarın elbette isyan edecektir” (Süs, nr. 47, 3 Mayıs 1340) diyerek ölen kocası ile olan ilişkisini itiraf eder. Bir itiraf vasıtası olarak kullanılan mektupta ihanet eden ablanın “Yalnız ablan ile kocanın sana en son temennileri: hayatın bütün varlığından zevk al!” ve “Son bir ricam: Mezarımıza güzel kokulu çiçekler dikmeyi unutma!” şeklindeki telkinleri fazlasıyla romantik ve suni kalmaktadır.

Yalnız iki hikâyede “ideal zevce” bu sefer erkek anlatıcı tarafından tasvir edilir. “İzdivaç Hatıraları” (Hanımlara mahsus Gazete, nr. 125, 14 Ağustos 1313) adlı hikâyede anlatıcı “bekârlığı meşakkat” olarak gören bir erkektir. Kendisine aradığı eşte zenginlik değil, ahlakî ve fizikî güzellik arar. “Bulunmuş Mektup” hikâyesinin kahramanı kendisini evlendirmek isteyen annesine yazdığı mektupta; çevresindeki pek çok evliliğin “bedbaht” olduğunu ifade eder. Annesinin kendisine gösterdiği Perran adındaki eş adayı ile ilgili kanaati ise olumsuzdur. Çünkü “hayatında sırf cahil kalmamak, bir iki lisâna vâkıf bulunmuş olmak için okuyan ve komşu kızın piyanosunu işiterek onu da öğrenmek hevesiyle musiki tahsil eden Perran’ı”, “hayatta pek gayesiz” bulmaktadır (Türk Kadını, nr. 13, 28 Teşrinisani 1334). Kahraman için sunulan Perran’ın “afif” ve “evine sadık” olması yeterli değildir. Yüzeysel Batılı tip olarak değerlendirebileceğimiz Perran’ın görücü usulü ile evliliğe sıcak bakması anlatıcı kahraman için red nedenidir: Kahramanın “Ben bir kıza, müstakbel refika-yı hayat ve âşinama böyle satılmak istemiyorum” şeklindeki cümlesi; görücü usulü ile evlilik üzerinden gelensek zihniyete tepkidir.

İncelenen hikâyelerde mutsuz evlilik vurgusu yapılırsa da boşanmayla sonuçlanan bir evlilik yer almaz. Ancak tek bir hikâyede, Halid Ziya’nın “Valide Mektupları”nda, boşanmış ve kızından ayrı düşmüş bir kadının iç dünyası anlatılır. “Valide Mektupları”; boşanmış bir kadın olan Semiha’nın evlenmek üzere olan kızına telkinlerinden ibaret

psikolojik bir hikâyedir. Semiha, kızına on yıl süren evliliği neden bitirdiğini şöyle açıklar:

Aramızda bir rabita-i sevda zaten mevcut değildi.(...) Aramızda aşkı eğer sevmeye mutlaka bir isim vermek icab ederse yalnız onun tarafından bana bütün mana-yı tamıyla tahakküm, benim tarafımdan da ona kabiliyet-i manasının vüs'at-i mümkünesiyle tasarruf esasına mübteni bir emel suretinde tercüme olabilirdi. Zannederim, bunun daha açık bir tercümesi onda zalimâne bir istibdad ile bende müthiş bir kıskançlık olacak (Mahasin, nr. 4, Kanunuevvel 1324).

Yazar, hikâyede boşanmış bir kadının iç muhasebelerini verirken yine onun ağzından evliliğin “âdi bir mukavele feshedercesine bozul”masına (Mahasin, nr. 3, Teşrinisani 1324) karşı çıkar. Boşanmaya zaruri hallerde başvurulması gerektiğini belirten yansıtıcı kahraman Semiha, bir taraftan da evliliğini boşanmaya götüren sebepleri ortaya koyar. Kadının kıskançlığı, erkeğin ihaneti neticesinde kutsal yuva yıkılır. Osmanlı'nın yıkılış sürecinde pek çok yazarla aynı hassasiyeti paylaştan Halit Ziya, toplumun devamı adına evliliğin devam etmesi gerektiğini düşünür.

II. Kızların Eğitimi

Osmanlı modernleşme tarihinde, kadının eğitimi kamuoyunu en çok meşgul eden meseledir. Bu dönemde Osmanlı kadınının eğitimi ile ilgili çok sayıda yenilik yapılır. Toplumun yarısını teşkil eden kadının eğitilmesi devlet projelerinin başında gelir. Şerif Mardin'in ifade ettiği gibi bu dönem aydınının iki meselesi vardır: kadının toplumdaki yeri ve üst sınıf erkeklerin Batılaşması (Mardin, 2008: 30). Tanzimat döneminde Osmanlı devleti; modernleşmenin ancak mektepler kanalıyla oluşacağına inandığından yeni bir Osmanlı toplumu oluşturma sürecinde eğitim konusunda ıslahatlara girişmiştir. Örnek aldıkları eğitim sistemi ise Fransız eğitim sistemidir (Kodaman, 1991: 21). Kanun-u Esasi'de yer alan “Osmanlı efrâdının kâffesince tahsil-i maarifin birinci mertebesi mecburî olacak ve bunun derecâtı ve teferruatı nizâm-ı mahsus ile tayin kılınacaktır” (Kodaman 1991: 67) maddesiyle; kadının eğitilmesi konusundaki girişimler hızlanır. Osmanlı'da ilk kız rüştiyeleri 1858 yılında; kız idadileri ise 1880'de açılmıştır (Kurnaz 1992: 24, 35). Bunları 1870 yılında Dârümuallimât yani kız öğretmen okulu takip eder. (Kurnaz, 1992: 44).

Aynı zamanda çoğu bürokrat olan Tanzimat edebiyatçıları, eserlerinde kadının eğitimi ile ilgili gelişmeleri yakından takip eder ve eğitilmiş, kültürlü kadın tiplmesini yüceltirler. Bu dönemin en meşhur kadın yazarlarından Fatma Aliye, yazdığı makaleler ve romanlarda kadınları eğitime teşvik eder.

Beşikten mezara kadar tâlib-i ilme ve ilmi Çin'de dahi olursa almaklığa memur olmakta kadın ve erkek ayrılmadığı cihetle istidâd ve heves ve arzuya göre tahsîl ve talimdenisvânın dahi ilerlemesi Avrupa'da olduğu gibi İslamlarla dahi makbûl ve mergubdur. (Hanımlara Mahsus Gazete, nr.37, 25 Kânûn-ı evvel 1311/6 Ocak 1896.)

Diyen Fatma Aliye'nin söylemi Tanzimat dönemindeki İslamiyet'in kadınların eğitilmesine karşı olmadığı tezinden hareket eder. Tanzimat ve Meşrutiyet döneminde

asıl amaç “tahsil görmüş anneler” yetiştirerek toplumu eğitmektir. Meşrutiyet döneminde kadının eğitimi ideolojilerin telkinleri ve kadın öğretmenlerin oluşturdukları kamuoyu ile daha da hız kazanır. Dönemin sonlarına doğru, 1914’te kadınların yükseköğretim hakkı talepleri karşılanır.

II. Abdülhamid döneminde yeni okullar açılırken yabancı dil bilenlerin sayısı artar. “Onun döneminde açılan modern okullar ve bu okullarda memleketin dört bir yanından gelecek yetişenler sayesinde 1908 ihtilali gerçekleşmiş, ardından devlet yıkılmış ve sonra da modern Türkiye Cumhuriyeti doğmuştur” (Gündüz, 2008: 245). Kızların Avrupa’ya eğitime gönderilmesi ise Meşrutiyet dönemine kadar yasaktır.⁴ 1913 tarihli “Naciye’den Seniha’ya” (Kadınlar Dünyası, nr. 104, 10 Ağustos 1329) adlı hikâye, genç kızları Batı’da eğitime özendiren bir mektuptan ibarettir.⁵ Hikâyenin anlatıcısı Naciye, “muhitin tesiratından azade kalarak” Londra’ya tahsile gider. Hikâyenin başında mektubun taraflarının bilgisi verilir: “Londra’da tahsilde bulunan bir Türk kızından, İstanbul’da tahsil-i tâliyi kemal etmek üzere olan refikasına mektup”. Hikâye, Londra ve İstanbul mukayesesi üzerinde yürür. Naciye’ye göre “zaman-ı hâzır-ı medeniyet”e ulaşmak gerekmektedir. Oysa “milletimiz geç kal”mıştır. “Ya ölecektik ya da değişecektik” diyen Naciye’ye göre medeniyet değişimi kaçınılmaz ve zorunludur. Batıcılık ideolojisinin etkisinin hissedildiği hikâyede Batı medeniyetinin eğrisi doğrusu ile kabul edildiği görülür. Londra ile İstanbul arasındaki mukayeseler ve İstanbul’un “müşevveş, gayri muntazam” sıfatlarıyla anlatılırken Londra’nın “kutb-ı medeniyet” olarak görülmesi; Batı’nın her bakımdan üstün medeniyet telakki edilmesinin bir sonucudur. Ayrıca Avrupa her bakımdan yüceltildikten sonra anlatıcının muhatabına “Çabuk gel!” daveti; genç kızları Avrupa’da tahsile özendirmek ve çağırarak için yapılan telkinlerdir. Seniha’nın “İslam kadınlığını yükseltmek için” Avrupa’ya gitmesi Meşrutiyet dönemindeki Batı medeniyeti ile kurulan ironik ilişkisinin bir göstergesidir. Hikâyeden iki yıl sonra yayımlanan Kadınlarımız adlı eserde Celal Nuri, kadınların Osmanlı devletinde “Avrupa eğitimi” alamamalarından şikâyet etmekte ve Fransız özel hocalardan alınan eğitimi “süreksiz, düzensiz ve tutarsız” bulmaktadır (Celal Nuri, 1993: 77).

“Abla Mektupları” adlı seri hikâye, öğretmen olan ablanın kız kardeşine gönderdiği mektuplardan oluşur. Anlatıcının öğretmen edasıyla konuşması zaman zaman hikâyeyi bir ders kitabına döndürse de yazar bunu, “Ablam bir mektep hocası olduğu için daima sözleri mektep ve terbiye bahislerine kaçıyor” (İnci, nr. 8, 4 Eylül 1919.) şeklindeki açıklama ile mantıklı bir izaha kavuşturur. Kardeşine “yeni teşkil ettiği aile ocağı için

⁴ Müfide Ferit, hatıralarında Paris’e eğitim için gizli gittiğini ve bu dönemde kadınların Avrupa’da tahsil görmesinin yasak olduğunu belirttikten sonra “Tahsile dışarıya gönderilen ilk Türk kızı ben oldum.” der (bk. Demircioğlu, 1998: 3).

⁵ Kadınlar Dünyasının aynı yıl çıkan 67. Sayısında yayımlanan “Avrupa’da Tahsil-i Nisvan” adlı makalede idadi ve darülmuallimatın “nisvanın terakkisi” için yeterli olmadığı belirtilmekte ve kadına Avrupa’da tahsil imkânının verilmesini talep etmektedir: “Mutlaka Avrupa’ya gönderip ulûm ve fûnun-ı hâzırâ ile mücehhez nisvan yetiştirelim. (...) ebeveyne hitap ediyorum: Eğer vatanımızın selametini istiyorsanız evladımızı silah-ı marifetle techiz etmek için Avrupa’ya gönderiniz.” Mükerrerem Belkis, “Avrupa’da Tahsil-i Nisvan”, Kadınlar Dünyası, nr. 67, 9 Haziran 1329.

nasihatler” veren öğretmen abla; mekteplerdeki eğitim yöntemlerini analiz eder ve derslerin “sevdirerek” yapılmasını tavsiye eder. Anneden, mektep tahsili yapan kızına gönderilmiş mektup şeklinde kurgulanan “Masune’nin Mektupları”nda anne; mektepte öğrenilen bilgilerin “dimağda bir süs gibi” kalma tehlikesi karşısında kızına yol gösterir. Mektebin “kendine, etrafında bulunan aile halkına, mensup olduğu millete ve tâbi bulunduğu devlete bir faide temin eylemesi” gerekir (Bilgi Yurdu Işığ, nr. 2, 15 Mayıs 1333). Yazara göre mektep eğitiminin gayesi genç kızların “iyi bir aile reisesi” olmalarını sağlamaktır. Bu yüzden “Bir hanım kıza yalnız nazarî ulûm ve fûnûn tahsili kifayet etmeyip her halde ayrıca bir terbiye-i beytiyye ve ictimaiyenin adeta tatbikat-ı fenniye kabilinden lazımdır”dır

Kadının eğitimine paralel bir başka konu da çocuk eğitimidir. “Masune’nin Mektubu” hikâyesinden farklı olarak, aynı tarihte, 1917’de yayımlanan “Büyük İkramiye” hikâyesinde kadının yalnızca “idare-i beytiyye” için değil çalışmak için de tahsil görmesi gerektiği öne sürülür. Hikâye, dönemin pek çok romanına dahi henüz konu olmamış olan kadının çalışma hayatına atılması ile ortaya çıkan okul öncesi çocukların eğitimi meselesini işler. Nüzhet Hanımdan Bedia Hanıma gönderilen mektupta, Nüzhet Hanım kendisine donanma cemiyetinin ikramiyesinin çıktığını farz eder ve bunu himaye-i etfal cemiyetine bağışlar. Amacı bu cemiyetin “küçük çocukları sıhhi bir surette bakıp büyütme mahsus bir müessese teşkil etmek”tir (Bilgi Yurdu Işığ, nr. 4, 15 Temmuz 1333). Bu müessese, yeni doğandan dört beş yaşına kadar olan yaş grubuna yönelik olacaktır. Hikâyede adı hiç geçmese de kreş eğitiminden bahseden yazar, binanın fiziksel özelliklerinden, renk ve temizliğinden, “şefkatli dadılardan” bahçe düzenlemesine kadar tafsilatlı bilgi vererek bu fikre okuyucuyu ısındırır. Hikâyenin sonunda bunun çalışan kadınlar için bir ihtiyaç olduğu öne sürülerek Feminizm yüceltilir:

Biz şimdiye kadar evlerde her birimiz bir erkeğin boynuna asılarak bakılıyor, besleniyor, kendimiz de çocuklarımız da, hatta bazen valide, hemşire vesaire gibi akrabalarımız da orada sırf o erkeğin sa’yiyle kazanılan para ile yaşıyorduk. Bittâbi bu bakılmaya mukabil erkekten huşunet, fena muamele hatta zulm görmekte ve kadının bir ev mobilyasından başka hiçbir farkı bulunmayacak bir halde idik. Buna razı olmadık, bağırдық, çağırdık. Kadınlık, Feminizm diye çırpındık. Nihayet o Feminizm ile beraber karşımızda çalışmak her kadının behemehâl kendini idare edebilmek bir iş yapmak ve kazanmak lüzumu çıktı. Biz o tath hürriyetimiz için bu işe derhal atıldık; fakat cahil idik. İş yapmak, kazanmak için behemehâl biraz tahsil istiyordu (Bilgi Yurdu Işığ, nr. 4, 15 Temmuz 1333).

Yazar, “ticarete girmek, devâir-i resmîyede çalışmak, evini hüsn-i idare etmek, bir muallimelik ehliyetnamesini almak, darülfünunlara girmek, hâsılı her türlü mesleğe hazırlanmak isteyen” kadınların tahsil görmesini şart koşar. Nüzhet Hanıma göre, ev kadını da “ecnebi aileleriyle temas etmek için az çok Almanca, İngilizce, Fransızca gibi lisanlardan birini öğrenmek” zorundadır. Hikâyede kadınlar ticaret, memuriyet ve öğretmenlik gibi mesleklere yönlendirilir. Bu yönlendirme, dönemin ihtiyaçlarına göre değişir. 1896’da yayımlanan “Bir Validenin Mektubu”nda ise bu sefer genç erkeklerin eğitimi hikâyenin ana mevzusudur. Bir anne, oğluna gönderdiği mektupta “Şehit pederin

gibi ciddi ve asker olmaya gayret et” şeklinde nasihat eder (Hanımlara Mahsus Gazete, nr. 11, 25 eylül 1311). Her iki hikâye, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde ideal meslek olarak kadınlara muallimelik; erkeklere askerliğin telkin edildiğini göstermektedir. Bu, Osmanlı'nın içinde bulunduğu siyasi ve toplumsal dönemle ilgilidir. Erkek, savaşarak devletin güvenliğini koruyacak, kadın ise mürebbi olarak toplumu eğitecektir.

III. Edebî Meseleler

Mektup hikâyelerde, kadın kahramanların okudukları kitaplar, şairler ve yazarlar, bunlar hakkında yaptıkları değerlendirmeler, bu dönemde kadınların edebiyat ile ilişkisini ortaya koyar. Bu çerçevede bakıldığında, Tanzimat'tan itibaren başlayan hayaliyyun - hakikiyyun tartışmalarının mektup hikâyelerin kadın kahramanları arasında da sürdüğü görülür. Hikâyelerde, mektuplarda edebiyatın hakikati mi hayali mi anlatacağı konusunda anlaşamayan iki tarafın düşüncelerine yer verilir. Tek taraflı mektuplarda ise yazarın sözcüsü konumundaki kahramanın edebiyatla ilgili görüşleri sunulur. Bu açıdan mektup hikâyelerin edebî belge değeri gözetilmelidir.

“Hanım Mektupları” adlı hikâyede, farklı kadın kahramanlar birbirleriyle mektuplaşmaları sırasında fikir alışverişinde bulunurlar. Bu kahramanlardan Semiha, kitap almak üzere “Beyoğlu”na iner. Yeni çıkan kitapları takip eden Semiha, Muhtar Halid'in neşrettiği Aşıkzâde'nin şiir kitabını almak üzere Babiâli'ye gidecektir. Hikâyenin ikinci kısmında kahramanların edebî zevki de belirginleşir. Fâik Âli'nin Gece Yazıları'nı okuyan Lamia, Servet-i Fünun şiirinden zevk almaktadır. En büyük korkusu ise, kendisi Fâik Âli'yi okurken “müstakbel zevcinin vezin-i milli ile yazılmış” (Hanımlar Âlemi, nr. 2, 1330) şiirleri ya da koşmaları, Gülistan şerhini okuma ihtimalidir. Fâik Âli'nin şiirleri⁶ ile milli vezinle yazılmış şiirler iki karşıt tarafı, Servet-i Fünun edebiyatı ile halk edebiyatını karşılamaktadır. Servet-i Fünun edebiyatı Semiha tarafından aristokrat bir edebiyat olarak addedilirken halk edebiyatı Lamia tarafından küçümseilir. Sabiha'dan Müjgân'a gönderilen sekizinci mektupta; Sabiha, İsmail Vedad'ın parmak hesabı ile yazdığı şiirleri beğendiğini belirtir ve “Soğukluk parmak hesabında değil, hissedilmeyerek, gelişigüzel yazılan şiirlerde imiş.” (Hanımlar Âlemi, nr. 9, 22 Mayıs 1330) der. Hikâyenin yayımlandığı 1914'de milli edebiyatın ve hece vezninin etki sahası düşünüldüğünde hikâyedeki bu değişim tabii bir seyirdir. Bu dönemde Servet-i Fünun ve Fecr-i Âti edebiyatı şairlerinden önemli kısmı edebî anlayışını değiştirerek milli edebiyata ve yeni lisan hareketine katılmıştır. Hikâyenin başında milli vezni küçümseyen kahramanların sonunda şiirlerdeki ruhsuzluğun milli vezinden kaynaklanmadığını ifade etmesi hikâyenin yayımlandığı 1914-15 yılındaki Yeni Lisan hâkimiyeti ile açıklanabilir.

Hikâyelerde entelektüel kadının eş seçiminde en çok dikkat ettiği unsurlardan biri, müstakbel eşin edebî zevkidir. Hikâyenin kadın kahramanları Servet-i Fünun'dan zevk alırken ideal koca adayının milli edebiyattan zevk alması durumunda evlilikte aranan

⁶ Servet-i Fünun şairlerinden olan Faik Ali, Tefik Fikret ve Cenap Şahabettin'den sonra Servet-i Fünun şiiri içerisindeki en faal şairdir. “Zira o, bu edebi mektebin ne başlangıcıdır, ne de başlarındadır. Fakat senelerce Edebiyat-o Cedîde havası içinde yazıp yayımladığı şiirlerle bu hareketin inkişafına ve kuvvetlenmesine sistemli bir surette hizmet etmiştir” (Karabela, 1997: 41).

denklik gerçekleşmez. Nitekim hikâyenin tek evli ama mutsuz kadını Melahat “Saba Peşrevini” dinlerken kocası “Üsküdar’a Gider iken” türküsünü dinlemekte; Denizler Altında Yirmi Bin Fersah gibi kitaplar okumaktadır. Melahat dışında tamamı evlilik arifesinde olan kadın kahramanların idealinde “şair ruhlu”, “muharrir”, “hassas bir zevç” vardır. Bu, kadın kahramanların kendi edebî zevk ve kültürlerine denk, aynı duyarlılıkta eşler aramalarının tabii sonucudur. Melahat, Ahmet Rasim’in Kitabe-i Gam’ını⁷ okurken eşinin edebî zevkinin düşüklüğünden şikâyet eder ve bu durumu Servet-i Fünun diliyle “tatlı, şiirin bir hayalden” “acı bir hakikate” düşüş olarak değerlendirir. Hikâyede kadın kahramanların kendilerine denk olmayan eş veya eş adayları karşısında düştükleri durum hayal hakikat tezadı ile açıklanırken şiirin tanımı da bu tezat üzerinden yapılır: “Bir şiir ki hassasiyet-i müfritâ ile takdir-i mehasin edenleri şu hâk-ı pestîden kaldıracak bir âlem-i şîr ve hülyaya yükseltecek” (Hanım Mektupları, nr. 4, 12 Haziran 1330). Hikâyede ideal şiir, ideal eş gibi kahramanları topraktan uzaklaştırıp hayale yükseltmelidir. Sabiha’dan Müjgân’a gönderilen sekizinci mektupta Sabiha, Cenap Şahabettin’in şiirlerini bir kitapta neden toplamadığını sorar ve bunu seviyesiz edebiyata olan ilgi ile açıklar:

Güzide, nefis, dilpezîr eserler kitapçı camekânlarında, güneşin önünde solarken Deniz Altında, Cevv-i Havada Seyahatlerin, Topal Şeytan’ın, Kaynana Dırıltısı’nın arandığı bir memlekette mecmua-i eş’âr neşretmekten büyük bir hata olur mu (Hanımlar Âlemi, nr. 9, 22 Mayıs 1330).

“Çırpıntılar” hikâyesinde de Servet-i Fünuncuların “En çirkin bir hakikat en süslü bir hayalden üstündür.” tezi benimsenir. Sahire ve Gülbin’e ait iki ayrı mektuptan oluşan hikâyede Gülbin’in hayat felsefesi şudur: “En acı hüsrânlarla inleyenler emin ol, hayata hep iyi cihetten bakanlardır.” Bu bakış tarzı içerisinde marazi şiirin önemli bir yeri vardır. Gülbin’e göre, “hayatımızdan şiir ve aşkı çıkarırsak ömr-i beşeriyet pek kuru, tatsız kalır”(Mahasin, nr. 5, Kânunuisani 1324).

“Refikamın Mektubu” adlı hikâyede refikasından anlatıcıya gelen mektubun temel mevzusu “sunî edebiyat” eleştirisidir. “Dilşad sen de bilirsin ki, ben rüyacı idim fakat burada hakikati anladım” (Kadınlar Dünyası, nr. 122, 14 Kanunuevvel1329) diyen anlatıcı, Servet-i Fünun ve Fecr-i Âti edebiyatından Milli Edebiyat’a yönelen edebiyatçıların değişimine benzer bir değişim yaşar. İstanbul’dan Anadolu’ya giden anlatıcı kahramanın değişiminde Anadolu’nun etkisi dikkate alınmalıdır. Hikâye, “Ne diyorsun edebiyat havas için midir?” sorusuna yine anlatıcının verdiği cevaplardan müteşekkildir. Havas için yapılan edebiyat, “sırf süslü salonlar, yaşamadığımız ve görmediğimiz alanlar yaratır.” Hikâyenin yayımlandığı 1913 yılı ve eleştiriler dikkate alındığında tenkitlerin Servet-i Fünun ve Fecr-i Âti edebiyatına olduğu görülür. Servet-i Fünuncular frenkseverlikle ve elit, Batılı bir zümreyi anlatmakla eleştirilmişlerdir. Ömer Seyfettin 1911’de yayımladığı

⁷ Ahmet Rasim’in eserleri içerisinde Kitabe-i Gam adlı bir esere rastlanılmamıştır. Bizce, Adı geçen Kitabe-i Gam ibaresi Ahmet Rasim’in hikâyelerinden “Gam-ı Hicran”ı düşündürmektedir. Ahmet Rasim’in eserlerinden Gam-ı Hicran için (bk. Aktaş, 1987: 177).

“Yeni Lisan” makalesinde Servet-i Fünun ve Fecr-i Âti edebiyatını sunilikle ve Batı taklitçiliği ile suçlar:

“Fikret’le Cenap cidden güzel, fakat son derece milliyetimize, hissimize, zevkimize muhalif Fransızca şiirler vücuda getirmişler. Faik Ali, ikinci bir Abdülhak Hâmid olmaya çabalamış. Halit Ziya, Fransız romanlarını, hassaten Rene maizeroy’u okuyarak sayfa sayfa nakle başlamış, hâsılı hiçbirisi esaslı ve mühim bir teceddüt gösterememişler, yalnız çalmışlar, çalmışlar, çalışmışlar, eserlerinin isimlerini bile Fransızcadan aynen aşırılmışlardır” (Argunşah, 2001: 104).

Bu hikâyede de edebiyat, işlediği meseleler, mekânlar, dil ve tipler cihetiyle eleştirilir. Tenkit edilen hususlar; “daima yabancılık”, “konuşmadığım ve konuşanlara tesadüf edemediğim lisan”, “garip hüviyetler”dir. “Niçin her evde şömine bulmak istiyoruz” diyen anlatıcı kahraman; “niçin acaba bizim ormanlarımızdan, köylerimizden, şehirlerimizden, halis ve saf bizlerden bahsetmiyorlar?” diyerek yerli ve milli konulardan uzak kozmopolit edebiyatı eleştirir. Edebiyat anlayışlarını anlatmak için kullanılan suni ve halis (saf) sıfatları ile Servet-i Fünun ve Milli Edebiyat karşılanmaktadır. “Şiirde, nesirde her şeyde bu garb... garb... Artık bu hastalık oldu.” şeklindeki itiraz ise yine Fransız edebiyatını taklitçilikle suçlanan Servet-i Fünun’adır. Artık “garptan” “şarka” dönmek lazımdır. Yazar ve şairlerin “şarklı” olduklarını unutmamaları gerekmektedir: “Salonları yıkın, şömineleri kaldırın, purları, piyanoları azaltın... Bunlar, ruhuma sıkıntılı mahrumiyet veriyor. Anadolu’nun hafif şırıltılarla akan derelerini, dilber ve munis çayırlarını ve ininiz ininiz, köylerimizin çamur sıvanmış duvarlarını ve orada varlığı ve hayatını tanımayan refikalarımız düşününüz.” Hikâyedeki Anadolu’ya gitmek ve edebiyatta yerli hayatı anlatmak konusundaki telkinleri, Ziya Gökalp’in “halka medeniyet götürmek” için “halka doğru” (Gökalp, 1996: 51) gitmek prensibinin devamı şeklinde düşünmek gerekir.

“Abla Mektupları” hikâyesinde de Servet-i Fünun artık devri geçmiş bir edebiyattır. “Milliyetperver” Semahat önceki şiir anlayışını, “zavallı bizler mariz ruhlu kızlar! Nerede hüznü, hicranlı bir mısra görsek ezberlemeye kalkışırız” (İnci, nr. 4, 1 Mayıs 1919) şeklinde pişmanlıkla hatırlar.

IV. Kadın Mektuplarında Siyasi Dönemler

İncelediğimiz hikâyelerin yayımlandığı yıllar; Osmanlı’nın siyasi ve ideolojik anlamda en hareketli olduğu devreye rastlar. Tanzimat’ın ilanı, I. ve II. Meşrutiyet, Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı, Milli Mücadele dönemlerinde yayımlanan elli civarındaki mektup hikâye; Osmanlı’nın yıkılışına Cumhuriyet’in kuruluşuna şahitlik eden bir edebî devrin mahsulüdür. Öte yandan mektup hikâyelerde siyasi olaylara yönelik değerlendirmeler nadiren yer alır. Bunun bazı sebepleri vardır. Öncelikle mektup hikâyeler, daha ziyade kadınların “ev içi” hayatını sorgulayan bireysel bir tür olarak kullanılmıştır. Mektup hikâye yazarlarının önemli bir kısmının Servet-i Fünun edebiyatı tesirinde bulunması da ayrıca konuların kadın meselesi etrafında ve kadının özel hayatı çerçevesinde dönüp durmasına neden olur. Ayrıca kadına getirilen toplumsal ve hukuki sınırlar; onun siyaset ve cepheden uzak bir hayata sahip olmasını gerektirir. Bu yüzden,

kadın psikolojisini ortaya koymaya çalışan mektup hikâyeler siyasi meseleleri barındırmaz.

Sonunda 24 Temmuz 1324 tarihi yer alan “Kızıma”; yukarıda bahsettiğimiz mektup hikâyeler içerisinde istisnai bir yere sahiptir. Hikâye, istibdadın son günlerinde doğan kızına hürriyetin nimetlerini anlatan bir annenin mektubu şeklinde kurgulanmıştır. Hikâye, annenin kızına, “Sen yavrum, zâde-i hürriyet değilsin ve istibdadın o kadar anûd ve zalim olan son günlerinde doğdun kim ruhun bile o karanlık maziden bir hatıra-ı hüzn ve elem saklıyor.” (Demet, nr. 1, 17 Eylül 1324) şeklindeki hitabı ile başlar. Hikâyenin geneline hâkim olan nur ile karanlık tezdâ, ilki Meşrutiyet’i diğeri istibdadı simgeleyecek şekilde kullanılmıştır. Server Cemal, maziye “dest-i zulm altında titredığımız o menhuz dönem” şeklinde addeder ve kızına “hürriyet, adalet, müsavat bütün bunlar sizin için kazanıldı” şeklinde telkinlerde bulunur. Hikâyenin altına düşülen 24 Temmuz 1324 tarihi; II. Meşrutiyet’in ilan edildiği günün tarihidir. Meşrutiyet’in ilanını, hürriyetin gelişi şeklinde addedilmiş ve bayram gibi karşılanmıştır. Hikâyede bu heyecan ve coşkunun izlerini genç nesillere anlatmak gayesi dikkati çeker.

Cephe içi; mektup hikâyelerde ancak erkek anlatıcının ağzından sunulur. Cephede savaşı kahramanın eşi Bedia’ya yazdığı “Siperden Mektuplar” hikâyesinde mektup birbirinden fiziki olarak uzak kalmış iki kahramanın haberleşme vasıtasıdır. 1918’de yayımlanan hikâyede, asker eş, karısına “sonuç zafer, hiç merak etme” (Bilgi Yurdu Işığı, nr. 14, Haziran 1334) şeklinde telkinlerde bulunur. Osmanlı’nın mağlubiyetinin kesinleşmek üzere olduğu bu tarihte kahramanın olumlu telkinlerini, yazarın okuyucuya ümit aşılama gayesinden doğduğu düşünülebilir. Süngü ve top sesleri; asker eşin “şimdilik Allah’a emanet! Borular çalmaya başlıyor, ileri, hareket var!” şeklinde cephe içine dair verdiği haberler hikâyede gerilimi sağlamaktadır. Cephedeki olaylar nadiren sunulsa da cephe tasviri yoktur. Hatta cephedeki savaşı unutan asker eşin sık sık “zengin levâih-i hayat”a dalması Romantik tabiat tasvirlerini beraberinde getirir. Hikâyenin sonunda doğan güneş metaforu ile ümit telkini devam eder. Doğan güneşe yeni doğacak çocuk da eklenir: “Güneş henüz tulû’a başlarken Sedat’ın babası yeni doğan güneşin eteği önünde duracak!” Hikâyede kadın yazar; anlatıcı olarak erkeği (asker eşi) seçerek; cepheyi ancak bir erkek anlatıcı ile sunarak kadına kapalı alanı okuyucuya açmış olur.

V. Sosyal Hayat

Geleneksel Osmanlı toplum hayatında kamusal alan erkeğe, özel alan ise kadına ayrılmıştır. Kadın; Tanzimat’la birlikte özel alandan kamusal alana aşama aşama çıkar. Açık mekân olarak mesire yerleri ve parklar; kapalı mekân olarak pastane ve kitapçılar, ayrıca ulaşım araçları kadının görünür olmaya başladığı, Osmanlı ve İstanbul sosyal hayatının yansıma alanlarıdır. Kadının yalnız ya da hemcinsleri ile sokağa dâhil olması; sosyal değişimin, modernleşmenin en önemli göstergelerindendir.⁸

⁸ Tanzimat döneminde mesire alanları sosyal hayatın yansıma alanı olarak görülmelidir. Bu dönemde kadın ve erkeklerin bazen ayrı bazen değişik sınırlandırmalarla birlikte buldukları bu

“Kamusal alanın genişlemesi halkın dış mekânlarda daha sık görülmesine zemin hazırlamıştır” (Meriç, 2000: 97). İncelediğimiz hikâyeler, Osmanlı modernleşme tarihinde kadının gündelik hayatına dair önemli teferruatları barındırmaktadır. Hikâyelerde mektuplar, kadınların hemcinsleri ile birlikte buluşmak üzere randevulaştıkları haberleşme araçları olarak kullanılır. 1913-1914 tarihli “Hanım Mektupları”nda Samiha’nın arkadaşı Lamia’ya gönderdiği mektupta kadınların gündelik hayatına dair bir panorama sunulur:

Biz o gün Karlman’dan çıktıktan sonra Löbon’un önünde Melahat’a rastgeldik. Fernand Gregh’in bir mecmua-i eş’arını almak için Beyoğlu’na çıkmış. Hemşiresi Müjgân ile Matmazel de beraberdi. Pasaj Avrupa’daki kitapçıya birlikte girdik. Aradığı mecmua-i eş’arı buldu. Sonra Karaköy’e yine birlikte indik. Bana yolda, Tünel’de yavaşça kocasından şikâyet etti (Hanımlar Âlemi, nr. 1, 27 Mart 1330).

Alıntıda görüldüğü üzere kadın kahramanların güzergâhları; Karlman, Löbon, Beyoğlu, Pasaj Avrupa, Karaköy ve Tünel’dir. Batılılaşma ile birlikte İstanbul’da merkez Beyoğlu’na doğru kaymış; bu durum 19. Yüzyıldan itibaren “vitrinler önünde piyasa yapan insan tipi”ni (Işın, 2003: 93) ortaya çıkarmıştır. Bu değişimle beraber halkın dolaştığı yerler artık “geleneksel mekânlar arasındaki sınırlı bölge” değil “modern gündelik hayatın kendisi”dir (Işın, 2003: 93). Hikâyede kahramanların aynı zamanda entelektüel kimliğini ifşa eden güzergâhın Beyoğlu çevresinde oluşu önemli bir ayrıntıdır. Löbon; “Fransız büyükelçisinin öncülüğünde açılan”, “Türk ve yabancıların sohbet yeri”dir (Meriç, 2000: 90). Beyoğlu’ndaki bu kafeler; Avrupa kentlerinde benzer örnekleri olan ve Osmanlı toplumunun modernleşme serüveninin en açık göstergeleridir. Roman kahramanlarının Löbon ve Karlman gibi kafelerde buluşmaları; Batılılaşmanın bir işareti olarak değerlendirilebilir.

Pastane ve kitapçıların yanı sıra mesire yerleri ve parklar da kadınların sosyal hayata dâhil olmalarının sonucu olarak kullandıkları mekânlardır. Tanzimat döneminden itibaren kadın ve erkeğe belli kurallar dahilinde açılan bu sahalar, geleneksel ve modern zihniyet arasında çatışma doğurur. Karşı cinslerin buluşma ya da karşılaşmasına imkân tanıyan mesire yerleri ve kadınların “dış mekân” olarak “şehrin içinde” kullandıkları parklar, Batılı bir hayatın kabulü ve yaygınlaşmasında, harem - selamlığa dayanan geleneksel toplumun kırılmasında etkin rol oynar. Değişim sürecinde kadının sosyal hayata dâhil olması, beraberinde birtakım problemleri getirir. “Laf atma ve sarkıntılık olaylarının en çok görüldüğü dönem, kadının gündelik hayata girmeye başladığı istibdat yılları”dır (Işın, 2003: 117). Tanzimat romanına çokça konu olan bu ahlaki yozlaşma, “Hanım Mektupları”nın ikinci tefrikasında Hadika’dan Reyhan’a “İstanbul hayatını göstermek” için gönderdiği mektupta resmedilir. Hadika mesire yerlerinde ve parklarda kadınları “iğfal etmek”, “gözleri kamaştırmak” için (Hanımlar Âlemi, nr. 2, 3 Nisan 1330) dolaşan erkekleri de, “çift yırtmaç yaptıran”, “buklelerini gösteren kadınları” da eleştirir. Parklar, “kent merkezine yakınlıkları” nedeniyle kadınların daha sık gidebildikleri

---

alanlar devletin çeşitli düzenleme ve kurallarına göre kullanılabilir (bk. Yazıcı, 1999: 253-258).

“yeniliğin normalleşmesi” adına önemli işlev görmüş mekânlardır (Meriç, 2000: 97) Kuşdili, Göksu, Atyarışı, Kâğıthane mesire yerlerinde kadınların fazlasıyla serbest hareket ettiği konusunda Hadika ile Reyhan hemfikirdir. Sebep, “ca’literakki”lerdir. Hadika, arkadaşına mesire yerlerindeki suistimale örnek olarak yaşadığı bir olayı nakleder. Bir mecmuaya bilmece halli için gönderdiği mektuba cevaben risalenin sahibi kendisine aşk mektubu yazar. Hadika, ders vermek için onu Yeni Bahçe mesire yerine çağırır ve onunla dalga geçer. Bu olay vesilesiyle Yeni Bahçe mesire yeri mülevves dere, kiraathaneleri ile tenkit edilir. Reyhan’dan Hadika’ya gönderilen üçüncü mektupta, benzer eleştiri bu sefer Reyhan’ın gözünden ve bir ulaşım aracı vasıtasıyla sunulur. Reyhan vapurda bir kadının şemsiyesi ile köprü memurunu dövmesine şahit olur. Karşı cinslerin ve birbirine yabancı insanların karşılaşmasına ortam hazırlayan vapurlar; bu dönemdeki modernleşmenin görünen tarafıdır. Reyhan, kadınla erkeğin aynı ortamda bulunup kadının âdâb-ı muaşeret kurallarına uymayarak memuru tartaklamasını eleştirir.

Müjgân’dan Sabiha’ya gönderilen mektup; “üst tabaka değerleriyle biçimlenen bir eğlence kültürü” (Işın, 2003: 89)nü yansıtır:

Hünkâr Suyu’nda Kemanî Edhem Efendi’nin İnce Saz takımının başladığını gazetelerde gördüm. İnşallah yağmurlar kesilsin, havalar biraz daha ısınsın ben de geleceğim. Sarıyer’i, bilhassa Büyükdere piyasasını pek severim. Hele Çırçır, yeşil bir dağın gizlenmiş olan o bülbül yuvasına bayılıyorum (Hanımlar Âlemi, nr. 1, 5 Haziran 1330).

Kadın kahramanların mesire yerlerindeki seyahatleri kamusal alanın kadına açılması anlamına gelir. “Hanım Mektupları” hikâyesinde üst sınıfa mensup kadın kahramanların yaşam biçimini mehtap sefaları ve mesire gezileri üzerinden takip etmek mümkündür.

Sonuç

Mektup hikâye; mektubun sağladığı örtülü anlatım dolayısıyla modernleşen Osmanlı kadın yazarının en çok itibar ettiği türler arasındadır. Tanzimat’la başlayan kadının özel alandan kamusal alana çıkış süreci sırasında yaşadığı problemler, değişimler ve modernleşirken geleneksel toplumla yaşadığı çatışma mektup hikâyeler üzerinden daha net okunabilmektedir.

Mektup hikâyeler entelektüel kadının iç dünyasının aynasıdır. Kurgusal olduklarından ve yazar ile anlatıcıyı ayırtırdıklarından dolayı toplumsal baskının daha fazla kalktığı, kadın yazarın daha samimi olduğu bir tür olarak değerlendirilmelidir. İncelediğimiz mektupların çoğunda yazar kısmında kadın adının geçmesi, erkek yazarların da mektup hikâyelerde kadın adını tercih ettiğini gösterir. Bu yöntem; kadının kadın yazar gözünden anlatılmasının avantaj ve inandırıcılığını gözetmelerinin sonucudur. Ayrıca erkek yazar adının tercih edildiği az sayıda hikâyede ise, kadının iç dünyasını erkek anlatıcı tarafından sunan yazar tarafsız bir anlatıcı seçmiş olmalıdır.

Modernleşen kadının meselelerini en rahat dile getirdiği tür olarak mektup hikâyeler, yine kadına açık alanları, aile, eğitim, edebiyat ve toplumsal hayatı konu edindir.

Osmanlı'da "yeni ve modern" bir toplum inşa etme sürecinde kadınlar kendilerine telkin edilen "mürebbi" rolünü benimserler. Mektup hikâyelerde kadının aile içindeki rol ve sorumlulukları temel mesele olarak gösterilir. Diğer meseleleri, siyasi ve hukuki hakları, eğitim meselesi aile içindeki konumunun çok gerisinde, onunla ilgili yan meseleler olarak işlenir. Mektup hikâyeler, Tanzimat'tan itibaren edebi eserlerin başlıca konusu olan görücü usulü ile evlilik konusunda yeni bir şey söylemez. Görücü usulü ile evliliği reddeden kadın kahramanların yaşadıkları problemler, bu sefer kadınların anlatımıyla ve kadın kahramanların iç dünyası verilerek sunulur. Flört adı geçmese de kullanılan "aşk evliliği" tamlaması, zihniyet değişiminin bir göstergesidir. Aile kurumu ile ilgili mektup hikâyelerin dikkat çektiği bir başka mesele; mutsuz evliliklerdir. Çoğu Servet-i Fünun sonrasında yazılan bu hikâyelerde yaygın bir tema olarak yasak aşk *Eylül* ve *Aşk-ı Memnû* romanlarının etkisi ile açıklanabilir. Yasak aşkın nedeni, eşler arasında denkleğin bulunmayışıdır. Entelektüel, Batılı kadın; duyarsız ve basit zevkleri olan eşi ile hassas, şair ruhlu bir başka erkek arasında kalır. Cinsel bir aldatmanın olmadığı bu ilişkiler, asla boşanma ile sonuçlanmaz. Meşrutiyet döneminde yayımlanan hikâyelerde milliyetçi toplum, milliyetçi aile telkinleri dikkati çeker.

"İyi bir aile reisesi" olmak iyi eğitim almaya bağlıdır. Bu basit yönerge doğrultusunda kadın kahramanlara telkin edilen husus, genç kızlara verilecek annelik eğitiminin önemidir. Tek bir hikâye istisna tutulursa kadına sunulan alan yine ev içidir. Kadın, çocuklarını terbiye etmek, eşine uygun olmak ve daha Batılı söylemlerin olduğu hikâyelerde Batılı muhitlerde yer alabilmek için eğitim görmelidir. Bu eğitimin içeriği, aynı dönem verilen diğer edebi eserlerde olduğu gibi Avrupaî bir eğitimidir. Ek olarak "idare-i beytiyye" yani, ev içine dair bilgiler de önemsenir.

Mektup hikâyelerin bir başka yönü, Tanzimat, Servet-i Fünun ve Milli Edebiyat döneminde kadınların edebiyatla ilişkisini gösteren işaret ve bilgileri barındırmasıdır. Hikâyelerde Milli Edebiyat ve Servet-i Fünun edebiyatı arasında mukayese dikkati çeker. Servet-i Fünun edebî anlayışına sahip yazarların hikâyelerinde Milli Edebiyat küçümsenir. Servet-i fünun kadın kahramanları için ideal edebiyat ideal eş arasında ayrılmaz bir ilişki vardır. İdeal eşler, Batılı, hassas, şair ruhlu Servet-i Fünun tipleridir. Servet-i Fünun edebiyatından zevk alan erkek yüceltilirken milli ya da halk edebiyatından zevk alan erkek küçümsenir. Yazarlar, bu mukayeseyi yaparken yine Servet-i Fünun terminolojisini hayal – hakikat tezadını kullanırlar. 1923'e doğru hikâyelerde kronolojik olarak milli edebiyata kayış dikkati çeker.

Mektup hikâyeler, satır aralarında Batılılaşan kadının sosyal hayatını verir. Beyoğlu pastanelerinde dolaşan, mesire yerlerine çıkan ve elit bir eğlence kültürüne sahip olan kadın kahramanların güzergâhlarının dönemin Avrupaî semtlerinin olduğu görülür. Hikâyeler, modern kadının modern günlük hayatını sunarken kadının özel hayattan kamusal alana dâhil oluş süreci aşama aşama takip edilir. Mektup hikâyeler kadına ilişkin bu meseleleri barındırırken hikâyelerin yazıldığı döneme mesafeli durur.

KAYNAKÇA

AKTAŞ, Şerif. Ahmet Rasim, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1987.

“Anneme”. Hanımlar Âlemi, 18 (24 Temmuz 1330).

“Büyük Annesinin Mektubu”. Ev Hocası, 1 (1 Temmuz 1330).

“Hanım Mektupları”, Hanımlar Âlemi, 1 (27 Mart 1330).

“Hanım Mektupları”. Hanımlar Âlemi, 13 (19 Haziran 1330).

“Hanım Mektupları”. Hanımlar Âlemi, 14 (24 Haziran 1334).

“Hanım Mektupları”. Hanımlar Âlemi, 15 (3 Temmuz 1330).

“Hanım Mektupları”. Hanımlar Âlemi, 19 (1 Ağustos 1330).

“Hanım Mektupları”. Hanımlar Âlemi, 2 (3 Nisan 1330).

“Hanım Mektupları”. Hanımlar Âlemi, 20 (8 Ağustos 1334).

“Hanım Mektupları”. Hanımlar Âlemi, 21 (15 Ağustos 1334).

“Hanım Mektupları”. Hanımlar Âlemi, 24 (5 Eylül 1341).

“Hanım Mektupları”. Hanımlar Âlemi, 3 (10 Nisan 1334).

“Hanım Mektupları”. Hanımlar Âlemi, 4 (17 Nisan 1330).

“Hanım Mektupları”. Hanımlar Âlemi, 5 (24 Nisan 1330).

“Hanım Mektupları”. Hanımlar Âlemi, 6 (1 Mayıs 1330).

“Hanım Mektupları”. Hanımlar Âlemi, 7 (8 Mayıs 1330).

“Hanım Mektupları”. Hanımlar Âlemi. 11 (5 Haziran 1330).

“Hanım Mektupları”. Hanımlar Âlemi. 12 (12 Haziran 1330).

“Hanım Mektupları”. Hanımlar Âlemi. 9 (22 Mayıs 1330).

“Hanım Mektupları”. Kadınlar Âlemi, 2 (29 Mayıs 1330).

“Hanım Mektupları”. Kadınlar Âlemi, 3 (5 Haziran 1330).

“Hanım Mektupları”. Kadınlar Âlemi, 4 (12 Haziran 1330).

“Hanım Mektupları”. Kadınlar Âlemi, 5, (19 Haziran 1330).

“Hanım Mektupları”. Kadınlar Âlemi, 6 (26 Haziran 1330).

“Hanım Mektupları”. Kadınlar Âlemi, 7 (3 Temmuz 1330).

“Hanım Mektupları”. Kadınlar Âlemi, 8 (10 Temmuz 1330).

“Hanım Mektupları”. Kadınlar Âlemi, 9 (17 Temmuz 1915).

Ahmet Edip, “Büyük ikramiye”, Bilgi Yurdu Işığı, 4 (15 Temmuz 1333).

Ayşe Hikmet. “Abla Mektupları”, İnci, 10 (1 Teşrinisâni 1919).

Ayşe Hikmet. “Abla Mektupları”, İnci, 12 (1 Kânunisanı 1919).

Ayşe Hikmet. “Abla Mektupları”, İnci, 14, trhsz.

Ayşe Hikmet. “Abla Mektupları”, İnci, 17 (1 Haziran 1919).

Ayşe Hikmet. “Abla Mektupları”, İnci, 4 (1 Mayıs 1919).

Ayşe Hikmet. “Abla Mektupları”, İnci, 8 (4 Eylül 1919).

Celal Nuri. Kadınlarımız. (Hz. Özer Ozankaya). Ankara: Kültür Bakanlığı, 1993.

ÇAKIR, Serpil. “Kadın Tarihi Nasıl Bulanıklaştırılır”. Tarih ve Toplum. 185 (Mayıs 1999).

DEMİRCİOĞLU, Cemal. Müfide Ferit ve Romanlarında Milliyetçilik. Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul, 1998.

Dilşat Bedii. “Refikamın Mektubu”, Kadınlar Dünyası, 122 (14 Kânunuevvel 1329).

Fatma Aliye Hanım. “Talim ve terbiye-i benât-ı Osmaniye”. Hanımlara Mahsus Gazete. 37 (25 Kânûn-ı evvel 1311/6 Ocak 1896).

GÖKALP, Ziya. Türkçülüğün Esasları. (Hz. Mehmet Kaplan). İstanbul: MEB Yayınları, 1996.

Hâlid Ziya. “Valide Mektupları 1, Mahasin, 2 (Teşrinievvel 1324).

_____. “Valide Mektupları 1, Mahasin, 6 (Şubat 1324).

_____. “Valide Mektupları 2, Mahasin, 3 (Teşrinisani 1324).

_____. “Valide Mektupları 3, Mahasin, 4 (Kânunuevvel 1324).

- ____. "Valide Mektupları 4, Mahasin, 5 (Kânunisanı 1324).
- Hayriye Melek. "Çırpınışlar", Mahasin, 5 (Kânunisanı 1324).
- Hayriye Melek. "Kadın Mektupları", Musavver Kadın, 3-4, (28 Nisan 1327).
- Hür Kadın. "Masune'nin Mektubu", Bilgi Yurdu Işığı, 2 (15 Mayıs 1333).
- ____. "Masune'nin Mektubu", Bilgi Yurdu Işığı, 3 (15 Haziran 1333).
- İŞİN. Ekrem. İstanbul'da Gündelik Hayat. İstanbul: YKY Yayınları, 2003.
- İbrahim Alaattin. (1933). Süleyman Nazif - Hayatı, Kitapları, Mektupları, Fıkra ve Nükteleri, Semih Lütfi: Suhulet Kütüphanesi, İstanbul.
- İffet. "Kızımın Mektupları", Bilgi Yurdu Işığı, 16 (Ağustos 1334).
- KARABELA, Sevim. Fâik Âli Ozansoy, Hayatı, Sanatı, Eserleri. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara. 1997.
- KODAMAN, Bayram. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
- LemanBinti Ali Namık. "Bir Validenin Mektubu", Hanımlara Mahsus Gazete, 11 (25 Eylül 1311).
- MARDİN, Şerif. "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma". Türk Modernleşmesi, (hızl. Mümtazer Türköne, Tuncay Önder). İstanbul: İletişim Yayınları, 2008. GÜNDÜZ, Mustafa. "II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Araştırmalar". Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi. 12 (2008).
- MERİÇ, Nevin. Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000.
- MORAN, Berna. Edebiyat Kuramları ve Eleştiri, İletişim Yayınları, İstanbul: 2002
- Nevvare Şükran. "Kadın Mektupları", Kadınlık, 11 (17 Mayıs 1334).
- Nezihe Muhiddin. "Gönül: Muamma". Kadın Yolu, 7 (27 Ağustos 1341).
- Ömer Seyfettin. Makaleler I. (hız. Hülya Argunşah). İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001.
- Pakize. (1341). "Abla Mektupları", Türk Kadın Yolu, 2 (23 Temmuz 1341).
- Pakize. "Abla Mektupları", Türk Kadın Yolu, 4 (6 Ağustos 1341).
- ____. "Abla Mektupları", Türk Kadın Yolu, 5 (13 Ağustos 1341).
- ____. "Abla Mektupları", Türk Kadın Yolu, 6 (20 Ağustos 1341).
- ____. "Abla Mektupları", Türk Kadın Yolu, 7 (27 Ağustos 1341).
- Ragıp Nureddin. "Bulunmuş Mektup", Türk Kadını, 13 (1334).
- Refet Necdet. "Bir Genç Kızın Mektubundan", Hanımlar Âlemi, 27 (3 Teşrinievvel 1334).
- Sabiha Süha. "Nacide'den Seniha'ya", Kadınlık Dünyası, 104 (10 Ağustos 1329).
- Sabiha. "Bir Mektup", Hanımlara Mahsus Gazete, 98 (23 Kânunisanı 1312).
- Said. "İzdivaç Hatıraları", Hanımlara Mahsus Gazete, 125 (14 Ağustos 1313).
- Semiha Sırrı. "Bir Mektup", Süs, 47 (3 Mayıs 1340).
- Seniha Cemal. "Siperden Mektup", Bilgi Yurdu Işığı, 14 (Haziran 1334).
- Server Bedia. "Kızım Selma'ya", Hanımlara Mahsus Gazete, 112 (15 Mayıs 1313).
- Server Cemal. "Kızıma", Demet, 1 (17 Eylül 1324).
- Süreyya Fatma. "Bir mektup", Hanımlara Mahsus Gazete, 107 (3 Mayıs 1313).
- Türkçe Sözlük, c. 2. Ankara: TDK Yayınları, 2000.
- YAZICI, Nesimi. "Osmanlı Sosyal hayatından Bir Kesit: Tanzimat Döneminde Mesire". İslami Araştırmalar Dergisi. 3-4 (1999)